

'EENVOUDIGHEID EN ZUINIGHEID'

Typologie van de negentiende-eeuwse liberale politicus

J.Th.J. van den Berg¹

1. Inleiding: Donker Curtius en Thorbecke

'Nederlanders, de naam van Dirk Donker Curtius behoort niet tot vergetelheid te vervallen; het vaderland, gelukkig en welvarend dankzij de constitutionele regering die hij hielp creëren, groot en sterk dankzij de liberale wetten die hij het wist te schenken, beware steeds aan hem een herinnering in respect.' Aldus eindigt een korte biografie - zeker, met hagiografische trekjes - uit 1876 van Odilon Périer, zelf door familiebanden verbonden met de twaalf jaar daarvoor in Spa overleden Dirk Donker.

Na zijn tweede ministerschap was Donker in 1856 uit de politiek gestapt, door koning Willem III nagewuifd met het ministerschap van Staat. In 1863 begon zijn gezondheid al te verzwakken en ondanks bezwaar van de familie koos hij pas in de zomer van het volgende jaar voor een kuur in Spa. Het bleek te laat: Donkers neef en staatsraad, Boot haalde in Spa een stervende Donker uit de trein. Nog diezelfde avond overleed hij in zijn kamer in 'Hotel d'Orange'. Toen al was veel van zijn roem verdwenen en Périers aansporing, hoe terecht ook op zichzelf, had in 1876 al veel van een bezweringsformule.

Had Donker de zaak van het liberalisme in 1848 immers al geen kwaad gedaan door Thorbecke buiten het kabinet te helpen houden? Had hij die zaak niet zelfs verraden door zich, in 1853, te encanaileren met dat oude *bête noire* van de liberalen, Floris van Hall, ook door Donker vóór 1848 nog zo fel bestreden? Toegegeven, Van Hall en Donker in één ka-

¹. Tekst van een lezing, uitgesproken op het symposium 'Van Thorbecke tot Telders: de actualiteit van de liberale traditie in Nederland', georganiseerd door de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen op 22 januari 1993. Op deze bijeenkomst vond de presentatie plaats van G.A. van der List en P.G.C. van Schie, red., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*, Assen, 1993.

binet, het was wel 'een paar apart'; zij bleken - wellicht tot hun beider verbazing - tot goede samenwerking in staat. Wat erger was, vooral vanuit Thorbeckeaanse ooghoek, zij waren ook redelijk succesvol in hun optreden dat bedoeld was als *appaisement* na de opwindende van de antipapistische Aprilbeweging in 1853. Wat Thorbecke, nogal rancuneus, 'parasitische politiek' belieft te noemen, bleek een soepel meegeven met de soms grillig wisselende meerderheden in de Tweede Kamer. Het mocht dan, aldus alweer Thorbecke, 'een politiek zonder gestadigheid' zijn, het was een politiek die toen en later juist door zijn flexibiliteit en compromisbereidheid vaak doeltreffend bleek. Daarin was de conservatieve Amsterdammer Van Hall een meester, maar ook Donker Curtius bleek, bij al zijn principiële liberalisme, een man van praktisch compromis. Hij sprak echter, vooral in zijn latere jaren, minder tot de verbeelding dan Thorbecke en hij was bovendien in intellectueel opzicht diens mindere. Het is dus niet zo wonderlijk dat Donker op de achtergrond is geraakt, ondanks Périers aansporing: zozeer, dat hij ook niet terug te vinden is in het jongste boek over hoofdpersonen van het Nederlandse liberalisme vóór 1940, *Van Thorbecke tot Telders*. De veel recenter waarschuwing dan die van Périer, Stuurmans boek over het negentiende-eeuwse liberale denken *Wacht op onze daden*, heeft dus nog niet erg geholpen.

Dat is om een paar redenen jammer. De eerste reden kennen wij al van Stuurman: terwijl Thorbecke nog conservatieve opvattingen koesterde, trad Donker al geruime tijd op als pleitbezorger van radicaal-liberale ideeën, met grote ijver en met overtuigingskracht. Het kleine manneke met zijn dreunende stentorstem was, vanaf de jaren twintig, letterlijk en figuurlijk de advocaat van het liberale denken.

De tweede reden is dat Donker uiteindelijk misschien meer representatief is voor de Nederlandse liberale politicus dan een Thorbecke, een Kappeyne of een Tak van Poortvliet: wel overtuigd van de liberale zaak, maar evenzeer bereid zaken te doen waar nodig en mogelijk en pragmatisch in de keuze van bondgenoten. Donker was advocaat, daarmee de beoefenaar van een beroep waarin men zijn clientèle niet helemaal voor het kiezen heeft en waarin men flexibel en zakelijk met velen moet verkeren: cliënten, tegenstanders en rechters. De advocatuur was een van de meest gerepresenteerde beroepen in de negentiende-eeuwse Kamer, heel wat meer dan dat van de hoogleraar Thorbecke. Donker kwam voort uit het patriciaat en, hoewel hij in Den Bosch was geboren, was hij al vroeg vertrouwd met de 'Haagse Kringen' van die tijd met inbegrip van het Hof. De meeste liberalen zouden, tot het eind van de eeuw, patriciërs zijn.

De belangrijkste reden echter voor mijn bekommernis is niet Donkers voorlijkheid en grotere representativiteit, maar zijn ook bij Stuurman onbesproken gebleven politieke competentie. Laat mij het aldus formule-

ren: zou Thorbecke er ooit in zijn geslaagd om zijn eigen grondwetsvoorstel langs alle politieke klippen in het Staatsblad te krijgen? Wie wijst op zijn prestaties als Minister van Binnenlandse Zaken na 1849 - wie zou willen ontkennen dat die van eminent belang waren? - moet zich realiseren dat Thorbecke parlementair in een gespreid bed terecht kwam. Zo was het een jaar daarvoor bepaald nog niet. Donker zat gemengd tussen de grillige koning Willem II die weliswaar 'in één nacht' van conservatief tot liberaal was geworden, maar bij wie nachtelijke bekeringen (ook in omgekeerde richting) zich opnieuw konden voordoen; tussen mede-ministers die hij, op Luzac na, niet verder kon vertrouwen dan hij ze zag, wat in het bijzonder gold voor graaf Schimmelpenninck die constitutioneel iets gans anders wilde; ten slotte tussen Tweede-Kamerleden die van radicale grondwetsherziening veel hadden te vrezen en weinig te hopen. Zonder veel twijfel durf ik de stelling aan dat de dorre, eigengereide en stroeve Thorbecke die krachten niet zou hebben overleefd, daargelaten dat die hem alle haatten.

De prestatie van Dirk Donker Curtius is geweest dat hij met een fraai mengsel van doortastendheid en schrandereid, voorts met dreiging en soepelheid en, waar het moest, standvastig kans heeft gezien te verwezenlijken wat Thorbecke nooit zou zijn gelukt: een radicale herziening van de Grondwet, met de instemming van de koning, de ministerraad, de Raad van State, de Tweede en de Eerste Kamer. Ook bijna 150 jaar later moeten wij ons niet van de wijs laten brengen door de grotendeels terechte maar toch vooral erg zure kritiek van Thorbecke in zijn *Bijdrage tot herziening der Grondwet* uit 1848.

Daarbij heeft Donker het niet gelaten. Hij mag dan door een wraakzuchtige Thorbecke buiten diens eerste kabinet zijn gehouden, daar werd hij niet minder liberaal van. Was het trouwens niet Donker zelf die Willem III er, met engelengeduld, in zomer en najaar van 1849 van heeft overtuigd dat het nu de beurt was aan Thorbecke? Zeker, Donker trad in 1853 toe tot een politiek aan Thorbecke vijandig kabinet. Maar hij maakte zich ernstig zorgen over de hysterische Aprilbeweging en hij vreesde waarschijnlijk voor het behoud van de nog zo prille Grondwet. Hij kende immers zijn koninklijke pappenheimer. Voorts heeft hij zich als een liberaal minister in dat kabinet gedragen: daarvan zijn zijn hervormingen van het strafrecht, zijn wet op de ministeriële verantwoordelijkheid, de koopvaardijwet en de wet vrijheid van vereniging en vergadering voldoende getuigenis. Zijn wetgeving was minder mooi en systematisch dan die van Thorbecke, zij was niet minder liberaal.

Oud laat zich in *Honderd jaren* dan ook op Thorbeckeaans dwaalspoor brengen, als hij over Donker zegt: 'Deze, amper tien jaar geleden de radicaalste onder de radicalen, is thans wel definitief tot het conservatisme bekeerd.' Daarmee wordt in meer dan een opzicht aan een kenmer-

kend negentiende-eeuwse liberaal onrecht gedaan. Sterker nog: Donker en Van Hall, *bien étonnés de se trouver ensemble*, hebben door hun gezamenlijke optreden de jonge Grondwet wortel doen schieten en onomkeerbaar gemaakt. Ook koning Willem III, hoe anders hij het ook had gewild, kon de historie niet meer terugdraaien.

2. Slagen en falen van het negentiende-eeuwse liberalisme

De nieuwe liberale meerderheid van na 1848 kondigde zich - in de woorden van Donker - aan als pleitbezorger van 'eenvoudigheid en zuinigheid'. Dat pleit heeft zij onmiskenbaar ten dele gewonnen.

De Grondwet zelf haalde, in elk geval in rechte, de standen uit de staat en daarmee een rijkelijk ingewikkelde oligarchie. Thorbecke's wetgeving vormde niet alleen een democratisering van provinciaal en gemeentelijk bestuur, maar ook een aanzienlijke verheldering en vereenvoudiging. De financiële sanering daarnaast van een praktisch en helder man als Van Bosse - ook zo'n onderschat politicus van de liberale stal - betekende vereenvoudiging en tegelijk stabilisering van overheidsfinanciën en monetaire orde, daarmee tegelijk vrijmaking van economische ontwikkeling.

De eerste tientallen jaren van de door liberalen, toen nog met katholieke steun, gedomineerde politiek lijken wel wat op die van de huidige Europese Gemeenschap sinds haar *revival* in de jaren tachtig: zij slaagt er aardig in oude en gecompliceerde beschermingsconstructies en belemmeringen weg te nemen of te verminderen. De negentiende-eeuwse liberalen zagen, in tegenstelling tot de EG in het Maastrichtse Unieverdrag, bovendien kans een goed en betrekkelijk overzichtelijk politiek stelsel op te bouwen en in te richten. Dat daarbij onevenredig vaak werd gelet op het gevaar van te ruime expansie door de regering (met de onbetrouwbare Willem III op de achtergrond) en dus op de juiste procedure meer dan op het resultaat, verbaast nu meer dan destijds. Het was immers een kwestie van zoeken naar het juiste evenwicht tussen Kroon en wetgever. Vrij spoedig kon zich in Nederland, naar het woord van Buys, de 'parlementaire regeering' vestigen, in tegenstelling tot Pruisen.

Maar er liep ook nogal wat mis. Een behoorlijke en ook dringend gewilde infrastructuurpolitiek verliep uiterst traag en stroef; van materiële en personele hervorming der landsverdediging kwam decennia lang weinig of niets terecht; 'eenvoudigheid en zuinigheid' in de rechterlijke macht kregen liberalen evenmin voor elkaar. Het meest gênant: de hervorming van het belastingstelsel - zowel sociaal als economisch noodzakelijk en door de liberale doctrine geëist - liet bijna vijftig jaar op zich wachten. Van Bosse alleen al liep in zijn toch lange carrière op

Financiën zo'n vier maal met zijn hoofd tegen een muur van onwil en verdeeldheid. Pas Pierson zou slagen, in 1891, waar zijn voorgangers - ondanks goede wil en schrandtheid - hadden gefaald. Daartegenover stónd weer een onderwijswetgeving die, op alle niveaus (lager, middelbaar en universitair) bepaald succesvol was, zij het sinds Kappeyne's wet op het Lager Onderwijs van 1878 een op termijn dodelijk succes.

3. Het liberale type politicus

Slagen en falen van het liberale tijdperk in onze geschiedenis heeft veel te maken met het type politicus dat in de negentiende eeuw tot het ambt werd geroepen. Dat wijkt in enkele opzichten af van het beeld dat oprijst uit *Van Thorbecke tot Telders*, uit historisch overzichtswerk in het algemeen.

Ik zei al dat de advocaat een meer gebruikelijk 'soort' in de liberale politiek was dan de hoogleraar. Veel Leidse juristen hoorden erbij, tezamen met een aantal collegae uit Groningen. Daarbij moet worden opgemerkt dat Leiden aan alle politieke stromingen leverde, Groningen slechts aan de liberalen. Het kiezerscorps van de liberalen moge allesbehalve 'aristocratisch' zijn geweest en ook de kleine ondernemers hebben omvat, verreweg de meeste liberale gekozenen waren, behalve jurist, vooral patriciër, soms uit een al oude Republikeinse regentenfamilie en vaker uit een maatschappelijke kring met ruime bestuurservaring. Wij mogen vandaag wel klagen over 'verambtelijking' van parlement en politiek maar, met uitzondering van het hoogtij der verzuiling, heeft sterke ambtelijkheid en bijbehorende vorming van een regentenklasse de Nederlandse politiek steeds gekenmerkt.

In de negentiende eeuw kwamen alleen vrij veel katholieke kamerleden uit een meer bescheiden en bovendien commercieel milieu: zij weken naar maatschappelijke herkomst meer af van de liberalen dan de liberalen van de conservatieven in de Kamer. Tot het einde van de negentiende eeuw was ongeveer de helft van alle kamerleden afkomstig uit een politiek ervaren kring, wat overigens tegelijk betekent dat de andere helft werkelijk nieuw was op het politieke toneel.

Van minstens zo groot belang is dat de loyaliteit van de kamerleden, liberale zo goed als andere, primair uitging naar het gewest van herkomst. Dat wordt fraai geïllustreerd door het feit dat het grootste deel van de leden - tot het einde van de eeuw - doorgaans tijdens het kamerlidmaatschap nog steeds woonde in de geboortestreek en er ook bleef wonen, in weerwil van lang en omslachtig reizen naar Den Haag. Kamerleden als Westerhof en Zijlker mochten Thorbecke zijn toegedaan, zij waren allereerst Groningers en met die streek verbonden, ook al hadden zij vier tot vijf dagen nodig om van hun gewest in Den Haag te komen. Zij zaten daar niet om de belangen van hun gewest te vergeten of opzij te zetten.

Tot de jaren zeventig correspondeerden politieke en religieuze gezindheid nauwelijks met elkaar: naast vrijzinnigen verkeerden ook orthodoxen uit protestantse kring (calvinistisch en luthers) naast rooms-katholieken en dissenters in de zo weinig scherp omlinjende liberale meerderheid. Die doet nu denken aan een wat vormeloos groot huis met allerlei aanbouw, dat door nogal achterstallig onderhoud langzaam onderdelen heeft laten instorten. (Ik kom daar later op terug.)

Juist die gedifferentieerde samenstelling echter met haar non-existente discipline - waar zouden regentenkinderen die trouwens vandaan moeten halen? - en de sterk regionale loyaliteit bepaalden op den duur sterkte en zwakte van het negentiende-eeuwse liberalisme. Zolang het ging om constitutionele eenvoud en zuinigheid, alsmede om het wegnemen van al te ingewikkelde groeibelemmingen was zulke gedifferentieerdheid en lokaal particularisme geen probleem: dan kon het liberalisme de meerderheid nog wel mobiliseren. Moeilijker werd het zodra het ging om in de eigen beurs voelbare belastinghervorming en eigen regio schadende plannen voor infrastructuur of voor sanering van hoven en rechtbanken. Om zulke impasses te doorbreken was de meer flexibele aanpak nodig van conservatieven van het genre Van Hall, Van Lynden van Sandenburg en Heemskerk. Liberalen mochten, zeker jegens Van Hall, op nog zo hoge toon pleiten voor een 'politiek van gestadigheid', zij zelf strandden met grote gestadigheid op eigen verdeeldheid, die slechts pragmatische conservatieven of gediskwalificeerde liberalen wisten te doorbreken.

Dat alles neemt niet weg dat soms ook in liberale kring het *momentum* weer aanbrak waarop kon worden doorgestoten. Dat gold voor Thorbecke's tweede kabinet en de aanleg van moderne zeewegen, vanuit Rotterdam en Amsterdam, alsmede de drooglegging van het Haarlemmermeer. Dat gold ook voor het ten onrechte ietwat miskende kabinet van Amsterdams burgemeester Fock en, alweer, de financier Van Bosse (1868-1870), dat de goedkope eenheidsporto invoerde en het beruchte dagbladzegel afschafte, zo belangrijk voor een gedifferentieerde en algemeen toegankelijke pers. Voortbouwend op het werk van Donker hervormde in dit kabinet Van Lilaar het strafprocesrecht en kwam er een einde aan de doodstraf.

Maar hoe vaag van karakter 'liberalisme' voor vele kamerleden was en hoeveel belangrijker de voorkeuren en verlangens in eigen district, blijkt wel uit het feit dat velen hunner nog tot aan het eind van de jaren zeventig konden schuiven van liberaal naar conservatief en weer terug en zelfs naar antirevolutionair, al naar gelang hun kansberekeningen inzake herverkiezing.

Buys heeft het al opgemerkt: liberalen hebben niet als groep of beweging moeten vechten voor hun machtspositie. Zij kregen die in 1848 als het ware in de schoot geworpen door een nerveuze koning en diens even

onzekere omgeving. Echte geordende tegenstand ondervonden zij in de Kamer evenmin na 1848, totdat die andere kleine man zijn luide predikantenstem verhief en zijn 'kleine luyden' om zich heen begon te verzamelen. Ik doel natuurlijk op Abraham Kuyper. Dat was niet bepaald de weerstand die Buys verlangde - van confessionalisme verwachtte hij niets dan nariigheid - maar eindelijk was er georganiseerde weerstand. Geen wonder derhalve, dat tot aan het einde van de eeuw liberalen de grootst mogelijke moeite hebben gehad zichzelf als 'partij' te zien, naast en tegenover andere partijen. Zij waren gewend geraakt zichzelf als veel meer te beschouwen dan als een partij: de kern van de natie zelf, op zijn minst 'het denkend deel der natie'. Daarin was verdeeldheid over veel praktische politieke kwesties niet het hoofdprobleem; dat zou het pas worden toen andere partijen door hun concurrentie verdeeldheid en regionaal particularisme tot een probleem maakten. Zoals wij weten uit het mooie proefschrift van Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, sloeg toen somberheid en pessimisme toe en groeide de behoefte aan instrumenten en rituelen van nationale verzoening en samenhang.

Daarvoor moest echter eerst het met zoveel pretentie en ambitie begonnen kabinet van Kappeyne struikelen over weer het zoveelste infrastructuur-plan, de kanalenwet van Tak van Poortvliet. De nogal cynische Haagse advocaat Kappeyne had - in Taks voetspoor - vrijwel aanstonds zijn kansen maar ook zijn ambities opgegeven, tot diepe teleurstelling en ook verontwaardiging van zijn wat conservatiever bondgenoot Gleichman. Die mislukking liet diepe en blijvende sporen na. Het belette de jongere Tak van Poortvliet niet om zo'n vijftien jaar later op vergelijkbare manier bij eerste zware tegenwind alles uit zijn handen te laten vallen.

Kappeyne en Tak mogen getalenteerde liberale politici zijn geweest, zij waren ook verwend, weinig taai en degelijk, ook weinig flexibel, zoals Donker en Van Bosse dat waren geweest. Het is, zo gezien, maar goed dat de eeuw is geëindigd met een groep liberalen - intussen grondig gemoderniseerd - als Pierson, Goeman Borgesius, Cort van der Linden en Lely die naast conceptuele gaven souplesse toonden en die daardoor - zonder een uitgesproken leidersfiguur in hun midden - nog eenmaal lieten zien waartoe geordend liberaal optreden in staat was: een kabinet dat door nota bene zijn tegenstanders is betiteld als 'kabinet van sociale rechtvaardigheid'.

Het gedifferentieerde en ongedisciplineerde liberalisme van de negentiende eeuw maakte intussen duidelijk dat een parlement, in zijn verkeer met de regering, nog iets heel anders is dan alleen het constitutionele *instituut*, in onafhankelijkheid staande tegenover de Kroon, aldus gestalte gevend aan de doctrine van het 'dualisme' zoals liberalen het zo graag willen zien, ook vandaag nog. Het verkeer tussen regering en parlement was en is tegelijk immers dat van de *marktplaats* waar belangen worden

verhandeld en gewogen en ofwel voldoende zwaar ofwel te licht worden bevonden. Wie er naar handelde - zoals Donker, Van Bosse, Gleichman, maar ook Van Hall en Heemskerk sr. - kon zijn nederlagen aanvaarden en welgemoed ander fabrikaat aanbieden.

Het was echter, in die zorgvuldig gekoesterde afstand tussen regering en parlement, wel eens moeilijk te schatten of het 'instituut' zou reageren, de bevriende meerderheid dan wel de nogal individualistische 'marktplaats'. Geen wonder dat Van Houten van deze lichte wanorde vandaan wilde en streefde naar een 'monistische' constellatie, de *arena*, waar politieke stromingen bepalend zouden zijn voor zowel de richting van het regeeringsbeleid als voor de steun van het parlement.

Het liberalisme wilde daar niet aan. Nooit eigenlijk en vanzelfsprekend niet. Dat paste immers niet bij het dualistisch dogma van zowel Donker als Thorbecke, dat intussen theologische afmetingen had aangenomen; het paste niet bij een sociaal en politiek elitegenootschap dat zichzelf zag, in alle oprechtheid, als de kern der natie; het paste tenslotte niet bij noodzakelijke, lokaal geörienteerde, bewegingsvrijheid. Dat daardoor de toegang van nieuwe concepties en nieuwe mensen uit minder traditionele milieus werd bemoeilijkt - daarvoor is immers organisatie en leiding nodig - dat werd niet gezien. Dat organisatie intussen bezig was een geduchte machtsfactor te worden, dat zagen mannen als Van Houten en waarschijnlijk ook Goeman Borgesius; de anderen wilden het niet zien, totdat het in 1913 te laat was.

4. Het afkalvende liberale huis

Ik sprak al over een geleidelijk, wegens achterstallig onderhoud, afkalvend huis van de liberalen. Want, zowel dank zij geslaagde als mislukte operaties, verloor het negentiende-eeuwse liberalisme geleidelijk aan nationaal mobilisatievermogen.

Natuurlijk was er al vroeg een kleine antirevolutionaire minderheid in de politiek, maar dat wil niet zeggen dat de protestantse orthodoxie daarmee aanstonds sympathiseerde. Daarvoor was de steun van radicale liberalen, zoals Donker Curtius, aan kerkelijke vrijheid - van de Afgescheidenen, bijvoorbeeld - te hartstochtelijk geweest. De Aprilbeweging kwam ook niet primair uit die kring. Pas toen het liberalisme zich tegen de bijzondere school keerde en uitdrukkelijk koos voor de openbare school met 'een christendom boven geloofsverdeeldheid' en dus voor oude pretenties van Willem I, begon in die kring sympathie te groeien voor Groen en later, *a fortiori*, voor Kuyper.

Nog zou het misschien niet tot eigen protestantse vakbeweging zijn gekomen, als het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV) niet zo duidelijk had gekozen voor Kappeyne's onderwijswet. Toen bleef de calvinisten niets anders over dan een eigen protestants-christelijk

Patrimonium, dat nog te stellen zou krijgen met Kuyper, maar eerder dat bereid was te doen dan in het 'paganistisch' geworden ANWV te blijven.

De eerste generatie liberalen hield niet bijzonder veel van katholieken, maar wist dat zij belangrijke bondgenoten waren. Toen al sloeg de liberale pers, vooral in Amsterdam en Rotterdam, een anticlericale toon aan; zozeer dat *De Tijd* het nodig vond van Den Bosch naar Amsterdam te verhuizen om tegengif te bieden. De tweede liberale generatie, van Kappeyne en de zijnen, maakte van haar anti-katholicisme niet langer een geheim. Dat werd ze door het in functie herstelde episcopaat en door een kerk, die zijn staatkundige macht in eigen Italiaans huis bedreigd zag, nogal makkelijk gemaakt. Het beruchte amendement-Dumbar tegen begrotingsgeldten voor een gezantschap bij het Vaticaan deed in 1870 de deur dicht. Voor zover liberalen in de jaren daarvoor ruggesteun aan liberaal gezinde katholieken hadden kunnen bieden, hadden zij dat echter nagelaten. Ze hadden geen katholieke steun meer nodig, dachten zij. Aldus lieten zij ruimte ontstaan voor een monsterverbond, ten behoeve van het vrije onderwijs, van katholieken en orthodoxe protestanten. Deze hadden voor het overige niet bar veel met elkaar gemeen, zoals bleek toen zij - van 1888 tot 1891 - moesten proberen tezamen te regeren. Dat neemt niet weg dat de weggekwijsde conservatieve oppositie, waarmee goed te leven viel, geleidelijk werd vervangen door de zoveel hartstochtelijker en riskanter weerstand van 'ultramontanen' en 'dompers'. De liberalen hebben zelf de antithese veroorzaakt.

Tot voorbij de eeuwwisseling leek het erop dat, bij alle interne verdeeldheid, de liberalen wel kans zouden zien de 'sociale quaestie' in hun politieke optreden te integreren. Zij kregen er, meer dan in andere landen, door de relatief late industrialisatie en urbanisatie ook ruim de tijd voor. Weliswaar ondervond het ANWV spoedig concurrentie van de opkomende socialistische vakbeweging, maar die bleef vrij zwak tot ruim na de spoorwegstaking van 1903. In politieke kring wonnen liberale mannen aan gezag die vragen van sociale rechtvaardigheid serieus namen en de noodzaak zagen van actieve overheidsinterventie. Van Houten was in de jaren zeventig nog betrekkelijk eenzaam geweest; dat gold niet voor Tak van Poortvliet, Pierson, Cort van der Linden, Goeman Borgesius, Lely en de jonge Treub. Geen marxisten, maar wel mannen wier ideeën overlaptten met stromingen in het socialisme als die van Lassalle en van de Belgische coöperatieve beweging. Dat zij weinig sympathie koesterden voor de bedeelde, bedelaars, zwervers en querulanten - het *Lumpenproletariat* - onderscheidde hen niet wezenlijk van marxisten en van de opkomende arbeidersbeweging. Ten slotte laat onderzoek naar de maatschappelijke herkomst van kamerleden zien, dat tegen het einde van de eeuw de eerste arbeidersrepresentanten de Kamer betraden via de Liberale Unie.

Waarom ontviel de liberalen uiteindelijk dan toch de steun van deze laatste en belangrijke bondgenoten in spe? Waarbij moet worden opgemerkt dat het in Engeland uiteindelijk niet anders is gegaan dan in Nederland. De verleiding is groot om uitvoerig bij deze vraag stil te staan, temeer omdat eenvoudige antwoorden daarop niet mogelijk zijn. Daarbij vergeleken liggen de conflicten met orthodoxe protestanten en rooms-katholieken een stuk eenvoudiger. Ik zal niet aan die verleiding bezwijken: het kader van dit artikel is daarvoor te beperkt; zulke analyse is bovendien een afzonderlijk verhaal waard.

In trefwoorden samengevat komt het er mijns inziens op neer dat, naast de zo vaak schadelijke verdeeldheid in liberale kring en het gebrek aan eenduidig leiderschap, de ontbrekende politieke organisatie in en buiten het parlement en de weigering om, zoals anderen, nauwe bindingen tussen politieke en maatschappelijke organisatie aan te gaan belangrijke factoren zijn geweest van non-communicatie met en non-mobilisatie van de arbeidersklasse. Anderen deden dat wel, zoals orthodox-protestanten en sociaal-democraten, en waren succesvol. Katholieken hoefden dat pas echt te doen na 1918.

Het proefschrift van Te Velde attendeert op nog een andere factor: de bekering der liberalen tot 'Oranje' aan het einde van de vorige eeuw. De somber geworden liberalen die de natie, hùn natie, zagen verpulveren onder polarisatie en partijzucht, gingen in de laatste decennia op zoek naar rituelen van nationale verzoening en saamhorigheid. Zij vonden die bij Wilhelmina, het kind van Oranje, in 1880 geboren. Prinsessedag bleek in Amsterdam en elders een succes, zij het een zorgvuldig geregisseerd succes van liberalen en, *mirabile dictu*, katholieken tezamen. Er was dus toch iets waarop de natie zich kon verenigen. De natie? Zo leek het slechts, want het bleek zo'n patent middel tegen socialistische agitatie. De sociaal-democratie werd er expliciet van uitgesloten en 'Oranje' vloekte voortaan dus met 'Rood', ook in die rode beweging zelf.

Daarmee vergat het oud en angstig geworden liberalisme waarom zijn erflater Donker Curtius de monarchie omhelsde en tegelijk Oranje op gepaste afstand hield. Zei hij niet onverbloemd tegen koning Willem II, toen die hem in maart 1848 vroeg of hij de republiek nastreefde: 'Neen, Sire, ik begeer haar in het geheel niet en ik zal Uwe Majesteit uitleggen waarom ik daar niet naar verlang. Als ik zou zeggen haar niet te willen uit afhankelijkheid jegens Uwe Majesteit of haar dynastie, dan zou ik mijzelf houden voor een vleier, in staat het een en het ander te verraden, maar ik begeer haar niet uitsluitend uit genegenheid jegens het volk. Het constitutionele koningschap schijnt mij in dit land toe de enige waarborg te zijn tegen een oligarchische macht, vijandig als die is jegens individuele en politieke vrijheden, alsmede tegen hen die elkander haten in hun liefde voor macht.'

Door Oranje als symbool van vaderlandse eenheid te kiezen tegen rebelle en opstand, maakten de liberalen en katholieken het tot partij tegen de opkomende sociaal-democratie. Hoe aandoenlijk ik op zichzelf het traditionele telegram van afhankelijkheid aan de koningin tijdens VVD-congressen ook vind, het herinnert onvermijdelijk aan de inzet van Oranje en zijn dynastie tegen Rood en de sociaal-democratische beweging. Het orangisme heeft intussen rond 1900 het laatste onderdeel van het grote liberale huis mede doen ineenstorten en dus het liberalisme geschaad; het heeft ook de sociaal-democratie op een vruchteloos spoor van anti-Oranjegezindheid gezet, waarvan het maar moeilijk heeft kunnen terugkomen.

5. Slot: liberalisme toen en nu

Eigenlijk raakte het liberalisme rond 1900 ook nog de democratische vrijzinnigen kwijt, eerst aan een eigen partij, in februari 1946 ook nog aan de PvdA. Dat laatste brak op termijn de democratische vrijzinnigheid. Oud en enige vrienden vormden samen met het restant aan liberalen onder leiding van Stikker in 1948 de VVD. Die wist lange jaren opnieuw niet uit te breken uit haar elitaire isolement; zij mocht al blij zijn niet weg te kwijnen zoals het liberalisme van het interbellum.

Aanvankelijk zag de VVD in treurnis aan hoe een nieuwe partij, met sterk vrijzinnig-democratische trekken, naast haar en tegenover haar ontstond: D66. Maar de treurnis sloeg om in vreugde toen in de jaren zeventig het kleine wonder geschiedde. Onder aanvoering van het jonge en schrandere leiderschap van Wiegel groeide de VVD in snel, misschien zelfs te snel, tempo uit van een partij voor een vrijzinnig-protestantse elite tot een werkelijk brede volkspartij. Aan een verklaring voor die omslag zijn wij in het geheel nog niet toe. Misschien dat juist diezelfde grote organisatiedichtheid en discipline, die ooit andere dan liberale partijen groot maakten, nu zij weer loslaten, kansen scheppen voor een *revival* van liberaal denken en temperament, waarbij variatie - twee politieke partijen van liberale snit in plaats van één - eerder een voordeel zou kunnen zijn dan een nadeel. Laat ons het daar nog eens over hebben, tegen de tijd dat de VVD vijftig jaar oud is geworden, in hetzelfde jaar waarin Thorbecke's *en* Donkers Grondwet 150 jaar oud zal zijn.